

Alla Kozhinowa

Instytut Języka Polskiego PAN
ORCID: 0000-0002-5498-7037

Tłumaczenia biblijne w Wielkim księstwie Litewskim¹

Biblical translations in the Grand Duchy of Lithuania

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest ogólnemu przedstawieniu tłumaczeń biblijnych stworzonych w XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego; rozpatruje się w nim technikę translatorską oraz przyczyny różnic między tekstem oryginalnym i przetłumaczonym na inny język. Dokładność tłumaczenia może być zakłócona poprzez odmienne rozumienie tekstu z powodu różnic religijnych. W czasie stworzenia większości słowiańskich tłumaczeń biblijnych chrześcijańska egzegetyka zasadniczo różniła się zarówno od starożytnego rozumienia świętych tekstów, jak i od interpretacji przyjętej w tradycji rabinicznej. Również różnice intertekstualne mogą wynikać z różnic kulturowych, które nie mają nic wspólnego z systemem religijnym. Różnica między oryginałem a tłumaczeniem wynika z faktu, że nie wszyscy tłumacze byli równie utalentowanymi lingwistami, znali dobrze język oryginalny. Dlatego w strukturze tekstowej tłumaczenia możemy się spotkać z różnego rodzaju odchyleniami od treści i formy oryginału, aż po błędy językowe i merytoryczne.

Słowa kluczowe: tłumaczenia biblijne, XVI wiek, Wielkie Księstwo Litewskie

Abstract

The article provides an overview of biblical translations created in the 16th century on the territory of the Grand Duchy of Lithuania. In the article a specific translation technique and the reasons for the differences between the original and translated text are considered. A strong opposition to the accuracy of the translation is a different understanding of the text, due to differences in religion. By the time of the creation of most Slavic translations, Christian exegetics was fundamentally different both from the ancient understanding of sacred texts and from the interpretation adopted in the rabbinical tradition. Intertextual differences may be due to differences in culture that have nothing to do with the religious system. The difference between the original and the translation is due to the fact that not all translators were equally gifted linguists; they didn't know the original language and the subject in question equally well. Therefore, in the textual structure of the translation, we can meet with various kinds of deviations from the essence and form of the original, up to language and substantial mistakes.

Keywords: biblical translations, the 16th century, the Grand Duchy of Lithuania

¹ Artykuł został napisany w ramach stypendium „Polonista” finansowanego przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej.

Wstęp

Omawiając ważną i wieczną rolę przekładów w życiu ludzkości, należy przypomnieć klasyczną definicję zaproponowaną przez A.D. Schweitzera, według której przekład rozumiany jest jako jednokierunkowy i dwufazowy proces komunikacji międzyjęzykowej i międzykulturowej, w którym na podstawie tekstu pierwotnego poddanego celowej („tłumaczeniowej”) analizie tworzony jest tekst wtórny, który zastępuje tekst pierwotny w innym językowym i kulturowym środowisku².

Definicja ta proponuje uznanie przekładu za sam proces dialogu kultur, jednak oczywiste jest, że przekład oprócz tego, a może przede wszystkim, jest narzędziem zapewniającym ten proces, który obejmuje wiele innych elementów. Taka funkcja przekładu koreluje w szczególności z funkcją samego języka, który sam będąc systemem semiotycznym zapewnia funkcjonowanie innych systemów semiotycznych stworzonych przez człowieka.

Definiując pragmatykę przekładu, możemy przytoczyć dość trywialne stwierdzenie, że przekład jest po to, aby nawiązać związki z oddzieloną od nas granicami przestrzennymi i czasowymi kulturą, poprzez przybliżenie tekstów tworzonych w obrębie tej kultury dzięki tłumaczeniu. Ale im bardziej zbliżamy się do rozważań nad konkretnymi pracami tłumaczeniowymi, tym bardziej to stwierdzenie trzeba będzie doprecyzować, aż dojdziemy do rzeczywistych motywów, które zapoczątkowały pracę każdego z tłumaczy lub zespołów tłumaczeniowych.

Lawina tłumaczeń Biblii na języki narodowe w Europie Zachodniej, która zapoczątkowała ten proces także w Wielkim Księstwie Litewskim, rozpoczęta w XIV-XV wieku i trwająca do XVI wieku spowodowana była kilkoma czynnikami. Pierwszy nich można określić jako duchowy. Jak uważają badacze, wiąże się on przede wszystkim z chęcią wyrażania siebie. Humanistyczne zainteresowanie filozofią i kulturą przedchrześcijańską i wczesnochrześcijańską rozbudziło zainteresowanie najważniejszym dziełem tamtej epoki, jakim była Biblia. Kształtuje się model renesansowego uczonego, który włada trzema głównymi językami starożytności, w których rozpowszechniano Biblię, co prowadzi do chęci przedstawienia własnej wersji tej wielkiej księgi³.

² A. Швейцер, *Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты*, Москва 1988, s. 75.

³ Zob. m.in. S. Garofalo, *Gli umanisti italiani del secolo XV e la Bibbia*, „Biblica” 1946, r. XXVII, s. 338-373.

Po drugie, intencji humanistów nie można ograniczać do zaspokojenia potrzeb intelektualnych, gdyż powrót do starożytnych źródeł, a zwłaszcza do Pisma Świętego widzieli oni jako sposób na naprawę zepsutego świata⁴. Po trzecie, w związku z wynalezieniem druku wszystko to doprowadziło do konsekwencji natury czysto materialnej – Biblia przetłumaczona na języki narodowe, jakkolwiek bluźnierczo by to nie brzmiało, była swoistym „bestsellerem” we współczesnej terminologii. Dobrze się sprzedawała, czego pośrednim dowodem jest skarga znanego wydawcy z Norymbergi, Anthony’ego Kobergera, na przepełnienie rynku drukowanymi niemieckimi Bibliami: „Dzieło to się nie sprzedaje. Handel książkami nie jest już taki sam jak kiedyś. Nie wiem, co można by zrobić. Wszędzie wysyłam kopie, ale leżą tam i nikt się nimi nie zajmuje”⁵.

Pod koniec XV w. i na początku XVI w. teologia chrześcijańska i sam Kościół coraz częściej włączane są w krąg rzeczy do naprawy. Zbliża się Reformacja, w której Biblia staje się jedynym źródłem wiary dla reformatorów – w związku z tym rosną wymagania dotyczące jakości tekstów biblijnych, zarówno oryginalnych, jak i tłumaczonych. Zamysły twórców przekładów skierowane są zarówno w przeszłość, jak i teraźniejszość: starają się z jednej strony jak najdokładniej oddać sens starożytnej księgi, z drugiej przybliżyć ją pod względem językowym i treściowym współczesnemu konsumentowi.

Prowadzi to do wprowadzenia do tekstu pewnych innowacji gramatycznych i ortograficznych. Oczywiście te innowacje miały na celu pragmatyczny cel, który został już określony powyżej – jak najdokładniejsze, zrozumiałe i nowoczesne przekazanie znaczenia Pisma Świętego, jednak trzeba powiedzieć, że w wielu przypadkach osiągnęły dokładnie odwrotny skutek. Stało się tak w przypadku wielu nowatorskich przekładów Biblii, które nie zawsze były dobrze przyjmowane przez współczesnych, jak na przykład czeska Biblia Kralicka, stworzona przez przedstawicieli wspólnoty Braci Czeskich.

Język przekładu zaczął odgrywać ważniejszą rolę niż nawet treść książki. W wielu przypadkach ten ostatni parametr można w ogóle zignorować, ponieważ z reguły tłumaczone są teksty, które znalazły już poparcie wśród czytelników. Co więcej, nie ma to znaczenia w naszym przypadku, jeśli chodzi o przekłady biblijne. Mówiąc o nich, można też nie brać pod uwagę autora tworzonego tekstu (tłumacza), gdyż w tamtych czasach tłumaczenia tworzyły osoby wysoko wykształcone, doskonale znające niezbędne języki oryginalne. Wydaje się zatem, że głównymi parametrami, które decydowały o żywotności przekładu biblijnego w tamtym czasie, były jego

⁴ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518-1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, Wrocław 2003, s. 17.

⁵ R. Wittmann, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, Munich 1991, s. 43.

język i styl, reprezentowana w nim ideologia, sytuacja powstania i dystrybucji, lecz dla różnych przekładów parametry te będą istotne w różnym stopniu.

1. Tłumaczenia Biblii na język polski powstałe na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego

W przypadku tłumaczeń Biblii na język polski nowatorstwo językowe, którego potępienie zostało wspomniane powyżej, nieczęsto stawało się przeszkodą w ich upowszechnianiu, gdyż w XVI w., a do tego okresu należą, o czym będzie mowa dalej, nastąpił proces kształtowania się norm literackich języka polskiego, proces, który nie wykluczał nowatorstwa językowego. Znacznie częściej w Wielkim Księstwie Litewskim, targanym, jak wiele ówczesnych krajów europejskich, sprzecznościami religijnymi, przyczyną zakłócającą istnienie tłumaczenia biblijnego była ideologia religijna.

1.1. Biblia Brzeska

Przykładem tego jest Biblia Brzeska, wydana w 1563 r. kosztem Mikołaja Radziwiłła Czarnego, zwana także Biblią Radziwiłłowską. Prace nad tłumaczeniem rozpoczęli w Pinczewie Polak Grzegorz Orszak oraz skierowani przez Kalwina Francuzi Piotr Statorius i Jean Tenaud. Ślady przekładu szwajcarskiego protestanta rzeczywiście znajdują się w polskiej wersji, np. w wersecie Job 38.36, gdzie znajduje się trudny do tłumaczenia *hapax* לִפְשֵׁי יָדָיו (< יָדָיו)].

W. Gesenius, przytaczając paralele biblijne dla tego *hapaxu*, uważał, że we fragmencie tym może on oznaczać nie tylko zdolności umysłowe, ale także narządy je realizujące, zarówno mózg, jak i serce⁶. Tę właśnie ideę znajdujemy w Biblii Brzeskiej i u Jana Kalwina:

Brzesk. *Któż postanowił we wnętrzościach ludzkich mądrość, a kto dał sercu zrozumienie?*
Calv. *Qui est-ce qui a mis la sagesse au coeur, et qui luy a donné l'intelligence.*

Natomiast w Job. 24.11 nawet struktura wersetu naśladuje konstrukcję francuskiego tekstu:

Brzesk. *Tym, którzy w murzech ich wytłaczają oliwy;*
Calv. *Ceux qui pressent l'huile en leurs murailles.*

⁶ W. Gesenius, *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, 23 ed. Boston, 1882, s. 1010.

W Biblii Brzeskiej znajdują się również wyraźne ślady posługiwania się przez tłumaczy tekstem hebrajskim. Tak więc w Deut. 9, 15 czytamy:

Brzesk. – tedy m fie ia wrócił / á fzedłem z gory / ktora na ten czas ogniem pałała, natomiast w katolickim tłumaczeniu polskim – tzw. Biblii Leopoldy – wyraźnie zorientowanym na Wulgatę, werseł ten przedstawiony jest w formie zredukowanej:

Leop. – *I gdybym sfedł z gory gorajjącej.*

Rzeczywiście, w Wulgacie znajdujemy tylko *cumque de monte ardente descenderem*. Zagląjąc zaś do tekstu hebrajskiego, znajdujemy fragment dosłownie wyglądający jako ‘tak – ja – odwróciłem się’⁷ poprzedzający ten werseł i odzwierciedlony w Biblii Brzeskiej.

Taką erudycję da się łatwo wytłumaczyć – zespół tłumaczy Biblii Brzeskiej w różnych okresach składał się z Polaków, Francuzów, Holendrów, Włochów, według różnych źródeł do kilkuset dobrze edukowanych osób⁸. W wyniku ich pracy miała powstać polska kalwińska biblia. Jednak już w trakcie prac (pod koniec 1559 r.) powstały rozbieżności ideowe, spowodowane ariańską doktryną Franciszka Stankara (który również brał udział w przygotowaniu przekładu) o „Chrystusie jako pośredniku”, co doprowadziło do konfliktu między tłumaczami i zahamowania prac nad Biblią, które jednak dobiegły końca dzięki inicjatywie i pieniądzą Mikołaja Radziwiła⁹.

To zakłócenie pracy może wydawać się nieistotne, ale miało ono poważne konsekwencje pragmatyczne, gdyż pozwoliło polskim katolikom wyprzedzić protestantów i jako pierwszym opublikować wspomniany już polski przekład Pisma Świętego, zwany Biblią Leopoldy. W tym celu, według jednej z wersji, wydawca Mikołaj Scharfenberg wziął istniejący odręczny tekst z Biblii z XV w.¹⁰ i powierzył jego redakcję Janowi Nitschowi Leopoldy, wykładowcy uniwersyteckiemu i gorliwemu katolikowi, jak napisano we wstępie do Biblii. Tak Scharfenberg chciał wyprzedzić wydawców Biblii Brzeskiej, zapewniając tym samym prymat ideowy i korzyści materialne¹¹.

Jednak Biblia Brzeska odniosła sukces, do czego nie przyczyniła się jej orientacja ideowa, która budziła kontrowersje nawet wśród jej tłumaczy, ale doskonały język i dobry przekład. Świadczy o tym fakt, że nawet katolicy korzystali z tego tłumaczenia,

⁷ J. R. Kohlenberger, *The NIV Interlinear Hebrew-English Old Testament*, New York 1987.

⁸ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte...*, op. cit., s. 235.

⁹ I. Kwilecka, *Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie*, „Nauka” 2006, nr 3, s. 111-121, 114.

¹⁰ A. Brückner, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. II: *Pismo święte i apokryfy. Szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1903, s. 84-89.

¹¹ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte...*, op. cit., s. 219.

usuwając z książki stronę tytułową, dedykację dla Radziwiłła i przedmowę¹². Nawiasem mówiąc, właśnie taki egzemplarz jest przechowywany w Mińsku, w Bibliotece Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Z Biblią Brzeską wiąże się też legenda, według której syn Mikołaja Radziwiłła Czarnego, Krzysztof Radziwiłł Sierotka, przechodząc na katolicyzm, wykupił egzemplarze tego wydania i spalił je na rynku wileńskim¹³. Jednak ogromna liczba zachowanych kopii obala tę wersję. Przypuszcza się, że pogłoskę tę obwieścili jezuiti, aby zapobiec rozpowszechnianiu książki¹⁴.

1.2. Pismo Święte w przekładzie Szymona Budnego

Problemy religijne Radziwiłłów i brak zgody w szeregach zwolenników wpłynęły także na losy przekładu, którego dokonał Szymon Budny, jeden z najbardziej zacieklej przeciwników przekładu przedstawionego w Biblii Brzeskiej. Budny rozpoczął pracę nad własną wersją biblijną, ponieważ arianie, do których należał, nie byli zadowoleni z tłumaczenia wielu miejsc w Biblii Brzeskiej, zarówno pod względem ideowym, jak i językowym. Ciekawe jednak, że we wstępie do swojej pracy przytoczył dodatkowo dwa powody związane raczej z obszarem troski o czytelnika: Biblia Brzeska została wydana *in folio*, co utrudniało korzystanie z niej i była bardzo droga¹⁵.

Z prośbą o przetłumaczenie Pisma Świętego do Budnego zwrócił się Maciej Kawęczyński, namiestnik majątku Mikołaja Radziwiłła Czarnego w Nieświeżu. Prace rozpoczęto około 1568 r., a w 1570 r. ukończono tłumaczenie apokryficznych ksiąg biblijnych i Nowego Testamentu. Tłumaczenie było na tyle nowatorskie ideowo, że Kawęczyński i były współpracownik i przyjaciel Budnego, Wawrzyniec Krzyszkowski, zredagowali tekst i opublikowali gotową część, nie czekając na resztę tekstu¹⁶. Budny publicznie wyrzekł się tej publikacji. O tym, jak bardzo jego przekład odbiegał od wersji tradycyjnej, świadczy fakt, że nawet po poprawkach mniej radykalnych antytrynitarzy fragmenty z jego przekładu biblijnego zostały użyte przez autorów mużulmańskich w polemicznym traktacie skierowanym przeciwko chrześcijanom. Potwierdzają to z jednej strony cytaty w samym traktacie mużulmańskim, a z drugiej

¹² I. Kwilecka, *Biblia brzeska...*, op. cit., s. 219.

¹³ S. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, dowodów urzędowych*, t. VIII, Lipsk 1845, s. 71 (reprint: Warszawa 1979).

¹⁴ A. Szlagowski, *Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego (Introductio generalis in Scripturam Sacram)*, t. II: Przekłady Ksiąg św. Starego i Nowego Testamentu, Warszawa 1908, 273.

¹⁵ H. Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913, s. 48.

¹⁶ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte...*, op. cit., s. 258.

strony arabograficzne znaki na marginesach wydania Biblii Budnego, znajdującego się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego¹⁷.

Budny kontynuował swoją pracę, i w latach 1570-1572 w Nieświeżu rozpoczęło się wydawanie jego Biblii, które przerwał wspomniany już konwertyta na katolicyzm, syn Mikołaja Radziwiłła Czarnego, Krzysztof Radziwiłł Sierotka. Drukarnia Nieświejska została przeniesiona do Zaslavia¹⁸, a Budny skorzystał się z tego, aby włączyć do Nowego Testamentu usunięte stamtąd uprzednio fragmenty. Dostrzegli to jego dawni zwolennicy, którzy ponownie postarali się nadać publikacji należyty, ich zdaniem, wygląd¹⁹.

Prawie od pierwszych badań twórczości Budnego uważa się, że arianin używał jako pomocnika młodzieńca, który czytał na głos starożytny teksty hebrajskie, toteż w czasie choroby Budny tłumaczył, słuchając go²⁰. Dokładnie nie wiadomo, czy tak było, nie ulega jednak wątpliwości, że posługiwał się hebrajskim tekstem masoreckim do tłumaczenia.

Na przykład, w następnym fragmencie wszystkie polskie Biblie XVI-wieczne przetłumaczyli hebr. לְבָנִים w w Koh. 10.16, używając leksem ze znaczeniem ‘dziecko’:

Leop. – *ieftħ Krol dziecię;*

Brzesk. – *Krol twoy ieft dziecięciem;*

Wuj. – *król jest dziecięciem.*

Tylko w tłumaczeniu Szymona Budnego widzimy inny wariant – *krolem pácholę ieftħ*, który przedstawia drugie znaczenie tego słowa ‘sługa, niewolnik’ (Brown etc., 1951: 655), cp. *pacholę* 1. ‘dziecko płci męskiej, chłopiec, młodzieniec, wyrostek’, 2. ‘sługa, zwłaszcza młody, paż’ (SPXVI [Zasób elektroniczny 1]). Takie tłumaczenie jest lepsze, ponieważ, jak uważają badacze, właśnie w znaczeniu ‘młody sługa’ hebr. לְבָנִים używane jest w Biblii²¹.

Nie zawsze udawało się w tłumaczeniu zachować wierność oryginałowi. Na przykład, w wersecie 7.24 Budny nie chciał tłumaczyć *figura etymologica* קַחַיְךָ קַחַיְךָ tautologiczną konstrukcją (por. Wuj. – *głęboka głębia*) – przekłada jak *głęboko bārzo bywa*, ale na marginesie podaje właściwy wariant: = *wł. y głębokość głębokość* (Bud.).

¹⁷ Zob., m.in. M. Тарэлка, *Структура арабаграфічнага тэксту на польскай мове (на матэрыяле рэлігійна-палемічных твораў з рукапісу Р97 ЦНБ НАН)*, Мінск 2004.

¹⁸ Zob., m.in. Ю. Лабынцаў, *Пачатак Скарынам*. Мінск 1990, c. 173.

¹⁹ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte...*, op. cit., s. 258.

²⁰ H. Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913, s. 42.

²¹ И. Дьяконов, Л. Коган, *Ветхий Завет. Плач Иеремии. Экклесиаст. Песнь песней*, Москва 1998, c. 242.

Nie wiemy, dlaczego Budny przekształcił typową dla biblijnego tekstu hebrajskiego konstrukcję, być może, chcąc zmodernizować swoje tłumaczenie, zbliżając go do czytelnika. Ale ułatwienie rozumienia biblijnego tekstu przez konsumenta nie zawsze było w planach tłumacza. Na przykład, werset Lk. 10, 19 podaje w następnej wersji:

Bud 1. – *daję wam moc deptać po węzoch / y szkorpiech*

z głosą na marginesie:

Co są szkorpy / a iáko złe niedźwiatkami ie przekładaia / czytay Serbarz polski.

Naprawdę w innych polskich tłumaczeniach na miejscu grezcz. σκορπίων znajdujemy leksem *niedźwiatka*, por. u J. Wujka:

Wuj. – *dalem wam moc deptać po węzach y niedźwiatkách.*

Budny miał rację: *niedźwiatka* – ‘drapieżny owad żyjący w ziemi i psujący warzywa’ – nieprzyjemny sąsiad dla człowieka, ale nie tak groźny, jak skorpion z tekstu ewangelicznego.

2. Tłumaczenie Biblii na język cerkiewno-słowiański powstałe na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego

Przekładem na język cerkiewno-słowiański, jaki pojawił się na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, jest Biblia Ostrogska. Uważa się, że została autorytatywnym wyrazicielem podstaw doktryny prawosławnych Słowian w XVI w.²² i jednocześnie nabrała wartości wzorca językowego i nośnika normy językowej, służyła jako źródło paradygmatów normatywnych w gramatyce Melecjusza Smotryckiego z 1619 r., która określiła formy języka cerkiewno-słowiańskiego w XVII-XIX wieku²³.

Biblia Ostrogska została wydana w latach 1580 i 1581 w Ostrogu przez Iwana Fiodorowa, który w tym czasie służył księciu Konstantemu Wasylowi Ostrogskiemu. Było to dziełem w dużej mierze heterogenicznego zespołu, który prowadził rektor kolegium słowiańsko-grecko-łacińskiego Herasym Smotricki²⁴.

Należy powiedzieć, że Biblia Ostrogska dowodzi istnienia jednej przestrzeni tłumaczeniowej rozciągającej się z Zachodu na Wschód. Istnieją dowody na powiązania Szymona Budnego z Iwanem Fiodorowem i Piotrem Mścislawcem²⁵. Budny mógł

²² И. Евсеев, *Очерки по истории славянского перевода Библии*, Петроград 1916, с. 105-106.

²³ А. Алексеев, *Текстология славянской Библии*, Санкт-Петербург 1999, с. 215.

²⁴ Zob. А. Алексеев, *Текстология...*, op. cit., с. 204.

²⁵ Е. Немировский, *Иван Федоров в Белоруссии*, Москва 1979, с. 37-51.

spotkać się z pierwszymi drukarzami wschodniosłowiańskimi w Wilnie na początku 1566 r.²⁶ Przypuszcza się również, że jego Biblia była wśród ksiąg, które książę Ostrogski zebrał do pracy nad Biblią Ostrogską²⁷.

Jednak w większości przypadków twórcy Biblii Ostrogskiej kierowali się tekstem redakcji symeonowskiej (presławskiej). Zmiany, jakie wprowadzali w tekście, były w większości przypadków drobne. Dokonano ich także w *Apostole*, wydanym w Moskwie w latach 1563-1564 i wznowionym we Lwowie w 1574 r. Przyjmuje się, że zostały wprowadzone przez Iwana Fiodorowa i Piotra Mścislawca na wzór Biblii reformistycznej, znanej w wersji czeskiej lub niemieckiej, w celu usunięcia błędnych ich zdaniem form i archaizmów²⁸.

Na przykład, werset Kol. 3, 12 w pierwszym słowiańskim tłumaczeniu księgi *Apostol* – *Apostole* enińskim (XI w.) – został przedstawiony w sposób następujący:

Еп. – *облѣчьте сѧ тѣко избрани боу... въ жтробѣ ѡцдротѣ и благодѣ.*

Ten cytat można znaleźć w słowiańskim tłumaczeniu kazań Grzegorza z Nazjanzu: *затворихомъ ѡцдроты твоѧ и члѣколюбіе твое, и въ жтробѣ милости Бѧ нашего* (Gr. Naz. 314); później u Cyryla Turowskiego: *не прогнѣвайсѧ на мѧ много съгрьшившаго, іако имѣѧ утробу ѡцдрот* (Kir. Tur. 302). Występowanie leksemu *жтроба* w tym kontekście też wydaje się bardzo dziwne. Problem polega na tym, że fragment *въ жтробѣ ѡцдротѣ* jest tłumaczeniem greck. *σπλάγχνα οικτιρμού*, gdzie *σπλάγχνα* (lm.) ma pierwsze znaczenie ‘wewnętrzności (zwłaszcza serce, wątroba, płuca)’, natomiast w znaczeniu przenośnym – ‘serce, dusza, to, co jest najdroższe’. W tym przypadku tłumacz wybrał pierwsze znaczenie, być może, nie wiedząc o tym drugim.

Innowacja ta, podobnie jak wiele innych, nie została jednak utrwalona w kolejnych cerkiewno-słowiańskich wydaniach Pisma Świętego – pomimo zgodności z tradycją prawosławną i doskonałością językową, Biblia Ostrogska była redagowana, najpierw w trakcie przygotowywania pierwszej drukowanej Biblii moskiewskiej (1663 r.), a następnie Biblii cesarskiej Elżbiety (1751)²⁹.

²⁶ Г. Голенченко, *Русские первопечатники и Симон Будный*, [в:] *Книга: Исследования и материалы*, ред. Н. Сикорский, Москва 1965, с. 160.

²⁷ Я. Исаевич, *Острожская Библия как памятник межславянских культурных связей*, [в:] *Федоровские чтения 1981*, ред. Е. Немировский, Москва 1985, с. 17.

²⁸ Е. Немировский, *Возникновение книгопечатания в Москве*, Москва 1964, с. 285-287.

²⁹ I. Hegedüs, *Корректурные экземпляры московских богослужебных книг: орфография*, „Studia Russica” 2005, XXII.

3. Hybrydowe tłumaczenia biblijne powstałe na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego

W omawianym okresie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawił się szereg przekładów tekstów biblijnych, które pierwotnie nie były przeznaczone do użytku liturgicznego. Tłumaczenia te inicjowane były z reguły przez osoby świeckie i wykonywane z różnych języków na nowy język literacki WKL – „prostą mowę”. Większość wczesnych przekładów albo nigdy się nie ukazała w druku, albo zaginęła. Przekłady z XVI w., poczynając od Biblii Franciszka Skaryny (1517-1519), stały się wydaniem wczesnodrukowanymi. Powstałe w środowisku wielowyznaniowym, w tym pod wpływem nowinek protestanckich, przekłady te demonstrują zasadniczą różnicę między językiem cerkiewno-słowiańskim a „prostą mową”, co było wynikiem przemyślenia formalnych parametrów semantycznych języka cerkiewno-słowiańskiego.

3.1. Tłumaczenia biblijne Franciszka Skaryny

O Franciszku Skarynie napisano wiele, jednak jakkolwiek heretycko by to nie brzmiało, w przypadku dzieła biblijnego wielkiego białoruskiego pierwszego drukarza trudno określić jego przynależność wyznaniową. Wiadomo, że Skaryna w latach 1517-1519 w Pradze wydał wybrane księgi biblijne – Księgę Hioba, Księgę Przysłów, Mądrości Syracha, Księgę Koheleta, Pieśń nad pieśniami, cztery Księgi Królewskie, Księgę Jozuego, Księgę Judyty, Księgę Sędziów, Księgę Rut, Księgę Daniela, Księgę Estery, Lamentacje Jeremiasza oraz Pięcioksiąg. Tłumaczenie Skaryny zostało oparte na weneckim wydaniu (1506 r.) czeskiej Biblii³⁰ pod silnym wpływem tekstu cerkiewno-słowiańskiego. I choć większość badaczy nie ma wątpliwości, że dzieło to ma podłoże prawosławne³¹, nie sposób nie wziąć pod uwagę jedynej zachowanej wypowiedzi unickiego archimandryty Anastazego Antoniego Selawy, skierowanej do prawosławnych (1622): „Przed unią był Skaryna, husycki heretyk, który drukował dla was książki po rosyjsku w Pradze”³². Oprócz tego, w Wielkim Księstwie Moskiewskim książki Skaryny były palone jako heretyckie i wydane na terytorium podporządkowanym Kościołowi rzymskiemu, a sam Skaryna został wydalony właśnie jako katolik³³.

³⁰ П. Владимиров, *Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык*. Санкт-Петербург 1888, с. 171; А. Флоровский, *Чешская Библия в истории русской культуры и письменности: Франциск Скорина и продолжатели его дела*, „Sbornik filologický” 1946, XII, с. 172.

³¹ Zob. А. Алексеев, *Текстология...*, op. cit., с. 203.

³² Е. Немировский, *Франциск Скорина*, Минск 1990, с. 132.

³³ *Франциск Скорина и его время. Энциклопедический справочник*, ред. Е. Малашевич, Минск 1990, с. 584-603.

Świadomie przeciwstawiając język cerkiewno-słowiański swojego Psalterza językowi wszystkich innych tłumaczonych przez siebie ksiąg, Skaryna kontynuował jednak tradycję cerkiewno-słowiańską na poziomie tekstowym, prawdopodobnie wykorzystując tekst leżący u podstaw Biblii Gennadiusza (1499 r.). Z drugiej strony język Biblii Skaryny ujawnia zależność od języka czeskiego XV-XVI ww., które miał podłoże pozaliterackie. Posłużyło to tłumaczowi jako wzór do stworzenia „prostego” i zrozumiałego nowego języka literackiego. Dzięki temu w jego tłumaczeniu można odnaleźć namacalne ślady katolickiej Wulgaty, transmitowane tam tekstem czeskiej Biblii weneckiej.

Na przykład w wersecie 12.6 tłumaczenia Księgi Koheleta czytamy:

Ven. – *Drzyewe nežli se roztrhne prowázek strzyebrný: a nawrátij se żywot zlatý;*

Skar. – *прѣжде нежели розторгнетса повраз сребрении, и навернетса животь златыи.*

O co chodzi?

Uważa się³⁴, iż ten fragment w hebrajskim tekście masoreckim oznaczał „stłucze się złoty kielich”, co znalazło odzwierciedlenie w przekładach biblijnych z XVI wieku, opartych na tekście masoreckim, m.in. u Szymona Budnego:

Bud. – *Poki się nie przerwie =fnur srebrny / a rospádnie się czařzá zlota.*

W Wulgacie werset ten został przedstawiony jako *recurrat vitta aurea* ‘ucieknie z powrotem (zwróci?) złota opaska’. Przekład taki tłumaczy się tym, że dla leksemu $\etaָלָא$ obecnego w tym fragmencie w hebrajskim tekście masoreckim ustalone zostało nie tylko znaczenie ‘kielich’, ale także ‘kapitel kolumny’, stąd zrozumiała metafora przestrzenna związana z dekoracją głowy (*vitta* – łac. ‘opaska’), a słowo $\gammaָצַר$, tradycyjnie rozumiane jako ‘złamać’, można również uznać za formę rdzenia oznaczającego ‘biec’. Dosłowne tłumaczenie tekstu łacińskiego wyraźnie naruszyło strukturę semantyczną fragmentu, który alegorycznie odnosi się do niszczenia ludzkiego ciała przez zbliżanie się do śmierci, dlatego najwyraźniej czeski tłumacz odczytał rzeczownik *vitta* jako *vita* ‘życie’, a następnie zniekształcony już przekład łaciński trafił do Franciszka Skaryny.

³⁴ Zob. И. Дьяконов, Л. Коган, *Ветхий Завет...*, op. cit., s. 250.

3.2. Tłumaczenia biblijne Starotestamentowego Zbioru Wileńskiego

Do znaczących projektów tłumaczeniowych realizowanych już pod koniec XV w. należy praca nad stworzeniem pełnego tekstu żydowskiego Tanachu na „prostej mowie”³⁵. Teksty Starego Testamentu tłumaczono bezpośrednio z oryginałów hebrajskich przez kogoś z wysoko wykształconych przedstawicieli społeczności żydowskiej. Odrębne księgi w tym przekładzie zachowały się jako część rękopiśmiennego Kodeksu Wileńskiego, znanego z jedyne go wykazu pochodzącego z początku XVI w. (przechowuje się w BAN Litwy, F 19-262). Do kodeksu należy obszerny zbiór ksiąg biblijnych, tzw. Starotestamentowy Zbiór Wileński³⁶, zawierający 9 ksiąg: *meggilot* – Księgę Rut, Pieśń nad pieśniami, Księgę Koheleta, Lamentacje Jeremiasza i Księgę Estery, a także Księgę Hioba, Księgę Daniela, Księgę przypowieści Salomona i Psalterz. Ten zbiór wg A.A. Aleksiejewa, był targumem przeznaczonym do praktyki synagogałnej na ziemiach Słowian wschodnich³⁷, choć wcześniej sądzono, że wyszedł spod pióra chrześcijańskich heretyków. Już dawno została postawiona hipoteza³⁸, że przekładu dokonano na Białorusi bezpośrednio z masoreckiego tekstu hebrajskiego, częściowo korzystano także z wersji cerkiewno-słowiańskich.

Oprócz tekstu masoreckiego tłumacz (tłumacze) Starotestamentowego Zbioru Wileńskiego posługiwał się także opracowanymi w XI w. we Francji komentarzami do Tanachu Rasziego (Rabbeinu Szlomo Icchak (1040-1105)), a także innego autorytatywnego komentatora Pisma Świętego, Levi ben Gershona (1288-1344).

Na przykład werset Iob. 39.18 zarówno Gershon, jak i Raszi tłumaczą jednako: „תמריא, w sensie wznoszenia się do lotu”³⁹; „jak czas, kiedy wznosi się na wysokość”⁴⁰. Tłumaczenia te oparte są na znaczeniu czasownika תָּרַף ‘bić (powietrze), machać (skrzydłami)’⁴¹. Realizację tego znaczenia znajdujemy w Biblii Ostrogskiej, u Skaryny, w Biblii Brzeskiej i w Biblii Szymona Budnego:

³⁵ С. Темчин, Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (XVI в.) и Виленский ветхозаветный свод, „Кныготыра” 2011, nr 57.

³⁶ Zob. M. Altbauer, M. Taube, *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262) with Introduction and Notes by Moshe Altbauer. Concordance compiled by Moshe Taube*, Jerusalem 1992.

³⁷ Zob. A. Алексеев, *Текстология...*, op. cit., s. 134.

³⁸ Zob. В. Перетц, *К вопросу о еврейско-русском литературном общении*, „Slavia”, 1926, t. 5, s. 267-276.

³⁹ A. L. Lassen, *The commentary of Levi ben Gerson (Gersonides) on the book of Job*, New York 1946, s. 240.

⁴⁰ Rashi, *The Complete Jewish Bible with Rashi Commentary*, https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/16441.

⁴¹ F. Brown etc., *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Corrected by G. R. Driver, Oxford 1951, p. 597.

Skar. *Когда часъ еѣо еѣ на высотѣ **подноситсѣ** крил'ми своѣими;*
 Ostrog. *на время же высоты **възнесетъ**;*
 Brzesk. *Gdy przyjdzie czas **podnosi się** ku górze;*
 Bud. *Gdy się ku gorze **podniesie się**.*

Jednak w interpretacji Rasziego jest kontynuacja: „Cała siła wyrażenia הַקְּרִימָה odnosi się do osoby, której serce każe odstąpić od swojego sposobu życia, swojego wychowania i swojego kraju, wędrować po innych krajach i próbować innych dróg życia. Podobnie (Pwt. 21:18), „uparty i buntowniczy (הַקְּרִימָה) syn”; a w języku Talmudu jest to רַבָּא זְעִידָא : „synowa Rava Zevida wstała (רַבָּא זְעִידָא) i wyszła”⁴². Jak się okazuje, to właśnie ta interpretacja determinuje przekład w Starotestamentowego Zbioru Wileńskiego, tylko z kontynuacją wynikową – „Powstań, więc prowokuję gniew Boga”:

Vil. Теперь нѣсного чи прогнѣваеш.

4. Podsumowanie

Oczywiście w przypadku każdego przekładu pragmatyka jego powstania była inna; okoliczności, w jakich żyli i pracowali tłumacze lub zespoły tłumaczeniowe, różniły się zarówno z punktu widzenia uwarunkowań historycznych, jak i ideologii religijnej, która determinowała zadanie każdego przekładu. Jednak w każdym przypadku twórcy musieli uwzględnić te okoliczności, a czasami nawet przełamać opór czytelników, dla których ten przekład był przeznaczony.

Podsumowując, można dojść do trywialnego wniosku, że relacja między tłumaczem a użytkownikami przetłumaczonego tekstu była złożona i sprzeczna. Byłoby jednak zbyt prostym uproszczeniem przedstawienie pragmatyki przekładów Biblii jedynie na poziomie relacji zachodzących między tymi podmiotami komunikacji – tłumaczem i czytelnikiem, tekstem oryginalnym i przekładem. Tak najczęściej wygląda współczesny proces tłumaczeniowy. Ale w większości omawianych wyżej przypadków w tworzeniu tkanki tekstowej konkretnego przekładu bezpośrednio i pośrednio, sekwencyjnie i równolegle brała udział pewna liczba wersji biblijnych. Na przykład łańcuch prowadzący do wydania Franciszka Skaryny wygląda mniej więcej tak: z jednej strony starożytny hebrajski tekst masorecki → Wulgata → przekład czeski (podobno Biblia wenecka, która również ma skomplikowaną historię), a z drugiej strony tekst cerkiewno-słowiański oparty na Septuagincie, tłumaczeniu, które z kolei mogło opierać się na innym źródle pierwotnym niż tekst masorecki.

⁴² Rashi, *The Complete Jewish Bible...*, op. cit., https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/9985.

W związku z powyższym można przyjąć, że przetłumaczony tekst i przetłumaczony język przekazują nam kulturę, w której istniały od kilku stuleci. Teksty rozpatrywane w pracy miały też pewien wpływ na kształtowanie się naszych reprezentacji kulturowych, ponieważ dotarły do nas w takiej, a nie innej formie i w ten sposób od pokoleń wpływały na naszą świadomość. Dlatego i my, żyjący na początku XXI wieku, włączeni jesteśmy w łańcuch pragmatyczny, zapoczątkowany w starożytności przez twórców Pisma Świętego, kontynuowany przez tłumaczy epoki renesansu i ich czytelników, nawet jeśli oryginały i tłumaczenia, o których mówiliśmy, nigdy nie mieliśmy w swoich rękach.

Źródła

- Gr. Naz.** – Будилович А., (1857), *XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописям Императорской публичной библиотеки*. Санкт-Петербург.
- Kir. Tur.** – Еремин И.П., (1956), Кирилл Туровский, „Труды Отдела древнерусской литературы”, т. 12., с. 340-361.
- Bud.** – Biblia, to jest księgi Starego i Nowego przymierza z nowu z ięzyka ebrejskiego, greckiego, łacińskiego prełożona z predmową S. Budnego, jako tłumacza. Nieśwież, 1570; Zasław, 1570-72.
- Bud 1.** – Nowy testament z nowu przełożony, a na wielu mieiscach za pewnymi dowodami od przysad przez S.Budnego oczyszczony i krótkemi przypiskami po kraiach objaśniony. Łosk, 1574.
- En.** – Енински апостол. Факсимилно издание. София, 1983.
- Leop.** – Leopolda. Faksimile der Ausgabe Krakau 1561. Paderborn etc., 1988.
- Melan.** – Bibli Czeska. Ed. 2. Praha, 1557.
- Ostrog.** – Библия. Острог, 1581.
- Brzesk.** – Biblia Święta, to jest księgi Starego y Nowego Zakonu własnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego na polski język z pilnością i wiernie wyłożone. Brześć Litewski, 1563.
- Calv.** – *La Bible Française de Calvin: livres des Saintes Ecritures traduits ou révisés par le réformateur tirés de ses oeuvres et accompagnés de variantes d'autres versions du 16e siècle par Edouard Reuss. Tome premier. Livres de L'ancien Testament*. Paris, 1897.
- Skar.** – *Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517-1519 г.г.* Т. 3. Мінск, 1991.
- SPXVI** – *Słownik polszczyzny XVI wieku. Wersja elektroniczna*, red. M. R. Mayenowa [online] Słownik polszczyzny XVI wieku – pacholę (spxvi.edu.pl).
- Ven.** – Biblij Czeska w Benatkach tissena. Venezia, 1506.
- Vil.** – *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262) with Introduction and Notes by Moshe Altbauer. Concordance compiled by Moshe Taube*. Jerusalem, 1992.
- Wuj.** – Biblia w przekładzie J.Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu B. Warszawa, 2000.

Bibliografia

1. Алексеев А., *Текстология славянской Библии*, Санкт-Петербург 1999.
2. Владимиров П., *Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык*, Санкт-Петербург 1888.
3. Дьяконов И., Коган Л., *Ветхий Завет. Плач Иеремии. Экклезиаст. Песнь песней*, Москва 1998.
4. Евсеев И., *Очерки по истории славянского перевода Библии*, Петроград 1916.
5. Лабынцаў Ю., *Пачатае Скарынам*, Мінск 1990.
6. Немировский Е., *Франциск Скорина*, Минск 1990.
7. Немировский Е., *Иван Федоров в Белоруссии*, Москва 1979.
8. Перетц В., *К вопросу о еврейско-русском литературном общении*, „Slavia” 1926, t. 5, s. 267-276.
9. Тарэлка М., *Структура арабаграфічнага тэксту на польскай мове (на матэрыяле рэлігійна-палемічных твораў з рукапісу Р97 ЦНБ НАН)*, Мінск 2004.
10. Флоровский А., *Чешская Библия в истории русской культуры и письменности: Франциск Скорина и продолжатели его дела*, „Sborník filologický” 1946, t. XII, s. 153-258.
11. *Франциск Скорина и его время. Энциклопедический справочник*, ред. Е. Малашевич, Минск 1990.
12. Швейцер А., *Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты*, Москва 1988.
13. Altbauer M., Taube M., *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth-Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex 262) with Introduction and Notes by Moshe Altbauer. Concordance compiled by Moshe Taube*, Jerusalem 1992.
14. Brückner A., *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej, t. II: Pismo święte i apokryfy. Szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1903.
15. Garofalo S., *Gli umanisti italiani del secolo XV e la Bibbia*, „Biblica” 1946, R. XXVII, s. 338-373.
16. Hegedűs I., *Корректорные экземпляры московских богослужебных книг: орфография*, „Studia Russica” 2005, t. XXII, p. 29-54.
17. Kwilecka I., *Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie*, „Nauka” 2006, nr 3, s. 111-121.
18. Merczyng H., *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913.
19. Niesiecki S., *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, dowodów urzędowych*, t. VIII, Lipsk 1845 (reprint: Warszawa 1979).
20. Pietkiewicz R., *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518-1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego*, Wrocław 2003.
21. Szlagowski A., *Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego (Introductio generalis in Scripturam Sacram)*, t. II: *Przekłady Ksiąg św. Starego i Nowego Testamentu*, Warszawa 1908.
22. Wittmann R., *Geschichte des deutschen Buchhandels*, Munich 1991.
23. Gesenius W., *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, 23 ed., Boston 1882.
24. Kohlenberger, John R., *The NIV Interlinear Hebrew-English Old Testament*, New York 1987.
25. Brown, F., Driver S.R., Briggs C.A., *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Corrected by G.R. Driver. Oxford 1951.
26. Rashi, *The Complete Jewish Bible with Rashi Commentary*, https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/63255/jewish/The-Bible-with-Rashi.htm.

27. Голенченко Г., *Русские первопечатники и Симон Будны*, [в:] *Книга: Исследования и материалы*, ред. Н. Сикорский, Москва 1965, с. 146-160.
28. Исаевич Я.Д., *Острожская Библия как памятник межславянских культурных связей*, [в:] *Федоровские чтения 1981*, ред. Е. Немировский, Москва 1985, с. 12-23.
29. Немировский Е., *Возникновение книгопечатания в Москве*, Москва 1964.
30. Темчин С., *Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (XVI в.) и Виленский ветхозаветный свод*, „Кныготыра” 2011, nr 57, с. 86-99.
31. Lassen A.L., *The commentary of Levi ben Gerson (Gersonides) on the book of Job*, New York 1946.